

Исакова Т.Ж., Бекматова Ж.Т.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АДАБИЙ ТИЛ ЖАНА ДИАЛЕКТИКАЛЫК СӨЗДӨРДҮ
ЖАЗУУДА ЖАНА ООЗЕКИ КЕПТЕ КОЛДОНУУНУН АЙМАКТЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Исакова Т.Ж., Бекматова Ж.Т.

**ОСОБЕННОСТИ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ**

T.Zh. Isakova, Zh.T. Bekmatova

**WRITING AND SPEAKING FEATURES OF KYRGYZ LANGUAGE BY USING
DIALECTICAL FEATURES**

УДК: 87.55/23

Кыргыз тилиндеги диалектилик сөздөрдү адабий тилде жазууда жана оозеки кепте фонетикалык, морфологиялык, лексикалык өзгөчөлүктөрү менен адабий тилдин өнүгүү булактарындагы областтык, райондук говорлордун бири-биринде учурабай турган сөздөр, кээ бир говорлордо айтылган сөз экинчи бир говорлордо колдонулбай турган учурларын ачып берүү.

Негизги сөздөр: морфология, өзгөчөлүк, колдонуу, диалектика.

В данной статье раскрывается сущность диалектов в литературном письме а также в разговорной речи его фонетические, лексические и морфологические особенности. А также дается понятие о развитии литературной речи где областные и районные говоры имеют разное произношение и употребление.

Ключевые слова: морфология, особенность, употребление, диалектика.

This article deals with the essence of dialects in literary writing and in speaking of its phonetic, lexical and morphological features. Also the idea of the development of literary language where regional and district dialects have different pronunciation and usage.

Key words: morphology, feature, usage, dialectic.

Улуттук тилде чечүүчү маанини адабий тил ойнойт. Адабий тил элдик тилдин негизинде түзүлгөн, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр элдик тилдин байлыктарынан болуп саналат. Башкача айтканда адабий тилдин оозеки түрү да, жазма түрү да коомдук турмуштун бардык тармактарын тейлейт. Адабий тилде мамлекеттик документтер жазылат. Конференциялар, сессиялар, жыйналыштар өткөрүлөт, газеталар, журналдар, китептер чыгарылат. Теле радио берүүлөр болот. Сабактар берилет. Адабий тилдин өнүгүшүндө ага бир, же бир нече диалект өбөлгө болот. Ошол себептен ар бир элдик (улуттук) тил диалектилерден түзүлүп, колдонулушу жагынан алганда жергиликтүү диалектилер элдин жер-жерлердеги бөлүктөрүн тейлесе, улуттук тил бүт элди (улутту) тейлейт. Андыктан өнүгүүнүн жогорку үлгүсү болгон улуттук тилге караганда диалектилер, өнүгүүнүн төмөнкү формасы катарында, жалпы элдик тилге баш ийип, ага өзүнүн ролун өткөзүп берет. Мында улуттук тил түзүлгөндөн кийин диалектилер перспективасыз көрүнүшкө айланып, өткөндүн калдыгы иретинде бара-бара жоголуп кетүүдө. Себеби улуттук тил түзүлө электе диалектилер коомдун бирден бир байланыш куралы болуп

кызмат кылып, коом менен кошо өнүгүп-өсүп, өзгөрүп турат. Демек, диалект адабий тилге караганда оозеки түрдө жашаган, үлгүгө салынбаган, чен коюлуп чектелбеген жөнөкөй түрү болуп саналат.

Ошол себептен ыраатын ар түрдүүлүгүнө жараша тыбыштык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жактан айырмаланат. Бирок диалектилик өзгөчөлүктөр канчалык даражада кезиксе да, ал жалпы элдик тилден бөлүнүп кетпеген, өзүнүн өзөгү, табияты боюнча диалектилер элдик тилдин жергиликтүү бутагы болуп эсептелгендигинде, жана ошону менен бирге эле адабий тил менен тыгыз байланышта тамырлаш болгондугунда. Ушундай айырмачылыктардан улам, жалпы элдик тил ар кандай диалектилерге ээ болушу мүмкүн. Бирок диалектилер бири-бирине такыр окшошпой калбайт, белгилүү бир белгилери боюнча ич ара жалпылыкты түзөт. Ал эми калган белгилери боюнча айырмаланып турат. Андай белгилер болбосо, анда жалпы элдик тил диалектилерге бөлүнмөк эмес. Диалектилер өз ара окшоштугуна жана өзгөчөлүк даражасына карата да ич ара бөлүнүшү мүмкүн. Диалектилердин өз ара окшоштугу – алардын жалпы элдик тил менен өзөктүү экендигин, бир ыраатка жатарын көрсөтөт. [1,7-б.].

Демек, кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин жазылбай калган тарыхын калыбына келтирүүдө кыргыз диалектологиясынын да орду чоң. Диалектология илиминин эң башкы илимий мааниси – нечен кылымдардан бери сакталып келеткан архив сыяктанган жергиликтүү диалектилеринин фактыларынын негизинде айрым тилдин жана анын айрым бөлүктөрүнүн (говорлордун) жазылбай калган тарыхын калыбына келтирүүдө. Ошол себептен илимий мааниси менен катар диалектология илиминин практикалык мааниси да өтө зор мааниге ээ. Диалектологиянын илимий мааниси – мына ошол тарых, этнография, археология ж.б. илимдерге баалуу маалыматтарды берүү менен өзү да ошолордун материалдарынан кеңири пайдалануу. [2, 8 б].

Андыктан биринчи кезекте диалектология илимин мектептерде тил жана адабият боюнча сабак берүүчү мугалимдерден баштоо, биринчи милдет катары каралат. Себеби тил жана адабият мугалиминин негизги милдети – азыркы адабий тилибиздин эки формасын башкача айтканда (оозеки жана жазма түрлөрүн) бирдей туура пайдалануу боюнча студенттерге адабий тилди колдонуу диалектилик сөздөрдү

оозеки сүйлөөдө же жазууда болсун ага жол бербөөгө үйрөтүү боюнча маданиятын жогорулатуу болуп саналат.

Бардык диалектилерге таандык, башкача айтканда жалпы элдик белгилердин негизинде түзүлгөн адабий тил элдин идеологиялык, экономикалык саясий турмушундагы өзгөрүштөргө байланыштуу өнүгүүдө.

Адабий тилдин өнүгүш булактары, диалектилерге караганда адабий тилдин түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү алда канча күчтүү. [3,17-б.] Мунун себеби, биринчи кезекте, анын сөздүк составынын салыштыргыс байлыгында, экинчиден, тыбыштык жана грамматикалык жактан такталып, калыпка салынышында өзүнүн бардык ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу аркылуу бардык тараптан өнүгүп келүүдө. Буга мисал катары адабий тилдин өнүгүшүнүн негизги эки булагын көрсөтүүгө болот.

1. Ички булак – кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу.

а) Айрым диалектилердеги (говорлордогу) жергиликтүү экономикалык шартка байланыштуу терминдерди (Мисалы: багбанчылык, пахтачылык, тамекичилик, жибекчилик ж.б.).

б) Байыртан келеткан активдүү уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн негизинде турмушта пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атын атоо үчүн жаңы сөздөрдү жасоо. (Мисалы: советтик жылдарда пайда болгон «өндүрүш», «чыгарма», «котормо», «басмакана» жана башка морфологиялык туунду сөздөр жана «эмгек күн», «жол башчы», «өнөр жай» деген ушул сыяктуу татаал сөздөр;

в) Тилде мурунтан колдонулуп келаткан айрым сөздөргө жаңы маани берүү (мисалы: «борбор» – байтак шаар маанисинде, «мүчө» – бир уюмдун же болбосо адамдын мүчөсү сыяктуу, «уюл» – жер шаарынын огу маанисинде деген ушул сыяктуу сөздөрдө колдонсо болот.

г) Диалектилерде оозеки эл чыгармачылыгынын лексикасында айрым сөздөр жана сөз тизмектери, макал-ылакаптар, ошону менен катар жергиликтүү этнографиялык, тарыхый жана башка өзгөчөлүктөрдү билдирүүчү сөздөр.

2. Сырткы булак – кыргыз тилине таасир келтирип турган орус тилинен жана башка советтик элдердин тилдеринен кабыл алуу аркылуу түшүндүрүлөт.

Аткарган функциясы жана ички мазмуну жагынан адабий тил диалектилерден жогору турат, ошондуктан диалектилер өзүнүн байланыш куралы катары ролун ага өткөзүп берет. Мына ошол себептен диалектилер ар тилде ар түрдүү. Бул көрүнүш ошол тилдин тарыхый өнүгүшүнө, тарыхый-социалдык абалына байланыштуу. Диалектилик өзгөчөлүктөр жалпы элдик тилге карата гана салыштырылып үйрөнүлбөстөн, ич ара да салыштырылып үйрөнүлөт. Ошон үчүн айырмачылыктарга жана окшоштуктарга жараша өзгөчөлүктөргө ээ.

Мына ошондуктан диалектилерди изилдеп үйрөнүүнүн кандай зарылчылыгы бар? дешибиз мүмкүн. Бирок, ар бир тилдин тарыхы бар. Кыргыз тилини да ошондой. Себеби диалектилер көп учурда адабий тилде учурабаган, бирок жалпы элдик

тилдин тарыхы үчүн кызыктуу болгон кубулуштарды же фактыларды сактап калгандыгы менен да өзгөчөлөнүп турат. [4, 63-б.].

Анткени диалектилик сөздөр деп жалпы элдик тилге кеңири тарабаган, адабий тилде массалык түрдө колдонулбаган, бирок жергиликтүү территорияда сүйлөнө бере турган сөздөрдү айтабыз. Кыргыз тилинде да жергиликтүү диалектилик сөздөр кеңири жолугат. Алсак, алардын кээ бирлери көпчүлүк жерлерде айтылат, мааниси боюнча да ар түрдүү, бирок тыбыштык составы ар кандай. Ошондуктан андай сөздөрдү тыбыштык жактан айырмасы бар диалектилик сөздөр дейбиз. Биздин күндөлүк турмушубузда колдонулган тыбыштык жактан өзгөчөлөнгөн сөздөр колдонулат. Мисалы:

а) *Чуй боюнча*: кысылча-кызылча, айры-аары, зоо-соо, саман-заман, сарна-зарна, кезип-кесип, ызык-ысык, мөнгүн-мөнгү, чукур-чункур ж. б.

б) *Ысык-Көл боюнча*: зыя-сыя, айза-найза, ачар-начар, оопаз-ноопаз, мыйаз-пияз, бейил-пейил, байда-пайда, ич ким-эч ким, чөжө-жөжө ж. б.

в) *Кетмен-Төбө боюнча*: бийек-бу жак, буйет-бу жер, моно-мына, мынайак-бу жак, тийек-тиги жак, ошек-ошол жак, ошет-ошол жер, ж. б.

г) *Жаңы-Жол боюнча*: шады-шаты, ичеге-ичеги, оосак-оорсок, чойон-чоюн, көмөш-көмөч, кенет-кээ бир ж. б.

д) *Караван боюнча*: чөкө-чөк, таранды-таарынды, чыган-чыгаан, турпак-топурак, ж. б.

ж) *Ала-Бука боюнча*: айла-айда, шу-ушул, куйра-куура, кара жилик-кар жилик, сейшеп-шейшеп, ж. б.

з) *Чаткал боюнча*: чозмо-созмо, сүсмө-сүзмө, эгер-ээр, билелик-билерик, күйө-күбө, чыпанак-чыпалак ж. б.

е) *Талас боюнча*: бурунгу-мурунку, дараза-тараза, домпой-томпой, кабылга-каалга, пулут-булут, сагат-саат, чыпалекей-чыпалак ж. б.

и) *Базар-Коргон, Ленин, Сузак боюнча*: саруу-сарык, путак-бутак, арканкы-арткы, олдорок-олдоксон, пычак-бычак, катыг-кату, сыза-сызак ж. б.

й) *Ош райондору боюнча*: тарлык-таруу, халк-калк, тапан-таман, гал-кал, дерезе-терезе, шорпо-сорпо, сугур-суур, көпүрөк-көпүрө, кичик-кичүү, курук-куркак ж. б.

к) *Памир, Жерге-Тал боюнча*: буун-муун, сүрдө-сүйрө, жүгөр-жибер, эде-эле, жокору-жогору, чыз-сыз, жарыт-жарык кыл, чыңчалак-чыпалак, ыстык-ысык ж. б. Тыбыштык жагынан жогоркуда айтылып кеткен сөздөр бир кыйла кезигет. Ал эми морфологиялык түзүлүшү боюнча айырмасы бар сөздөр.

Диалектилик өзгөчө сөздөрдүн арасында тыбыштык түзүлүшү боюнча гана бөтөнчөлүгү бар лексика жолукпастан, түпкү уңгусу бир, бирок андан жасалган туундуу уңгулары боюнча айырмасы бар сөздөр жолугат. Мындай сөздөр морфологиялык түзүлүшү боюнча айырмасы бар сөздөр деп аталат. Морфологиялык түзүлүшү боюнча айырмасы бар сөздөр бардык диалектилерде, говорлордо учурайт.

а) **Чүй боюнча:** оостурук-ооздук, капкалдырык-капкан, жүрөрман-жүрүштүү, кичеке-кичинекей, дөбөчүк-дөбөчө, кыпчыкей- кыпчуур, ж. б.

б) **Ош говорлору боюнча:** качаак-качааган, урушгак-урушчаак, татына-татынакай, кабагач-кабанаак, сөзөмөр-сөзмөр, куйрума-куурдак, ж. б.

в) **Талас боюнча:** бозгултум-бозомук, жатак-жаталак, көгүлтүм-көгүш, шырдамал-шырдак, шыпырыш-шыпыргы, курук-курдак, ж. б.

г) **Чаткал боюнча:** кечит-кечүү, тирлик-тиричилик, чулгак-чулгоо, качык-качкын, кандака-кандай, мындака-мындай, андетип-антип, ж. б.

д) **Жалал-Абад боюнча:** пүчүлдүрүк-бүчүлүк, качык- качкын, сарымтал-саргыч, ылдыйыш-ылдый, ушунака-ушундай, мыктай-мындай ж.б. Мындай бөтөнчөлүктөр Жерге-Тал, Памир, Чоң-Алай, Лейлек ж.б. жерлердеги говорлордо да кезигет.

Семантикалык жактан айырмасы бар сөздөр да ар бир говордо жолугат. Алар негизинен эки түрдө учурайт:

1. Мааниси боюнча таптакыр карама-каршы же бири-бирине туура келбеген сөздөр;

2. Маанисинин кең же тардыгы боюнча айыр-маланган сөздөр;

Мааниси жагынан карама-каршы же бири-бирине туура келбеген сөздөргө мисал:

- 1) меш ичк. тулуп, түнд. «печ, печка».
- 2) челек чатк.тал. чака, «жыгач идиш».
- 3) көрпө ичк. тал. жууркан, мерлушка»
- 4) айнек күзгү. «стекло».
- 5) айбан Чүй. «веранда» Ысык-Көл ж.б. «животное».

Маанисинин кендиги же тардыгы боюнча айырмаланган сөздөр лексиканын жогорку группасына караганда бир топ көбүрөөк учурайт. (говорлордо)

Говорлордун бири-биринде учурабай турган сөздөр. Кээ бир говорлордо айтылган сөз экинчи бир говорлордо колдонулбай турган учурлары бар. Мындай өзгөчөлүктөрдүн болушу ар түрдүү себептер менен түшүндүрүлөт. Кээ бир сөздөр бир говордо экинчи бир тилден кабыл алынып, башка бир говорго тарабай калышынан; архаизмдердин сакталып же сакталбай калышы өңдүү бир нече себептер менен туюндурулат.

Говорлордун бири-биринде учурабай турган сөздөргө мисал:

а) **Талас боюнча:** чабаты-нандын бир түрү, мөшкө – нандын бир түрү, чачык-сүлгү, текмат-кур, шалбар – тери шым, пастек-чайнектин бир түрү ж.б.

б) **Чаткал боюнча:** оймотекей-шырдак, жалпооч-ат жабу, жапсар-кооздолуп жасалган баштык, жубалдыз-темене, чарчап-чөмөлө, боо, жусак-токту ж.б

в) **Жалал-Абад боюнча:** апти-мурун, илгери, текти-кичине кап, дапдалы-таптакыр, жаңгек- жыгач аштоолорун бекитүүчү темир, коло-тарынды жыгач, жакендос-төшөк ж.б.

г) **Чүй боюнча:** аты-бозо сүзгүч жыгач, жагдан-жабан, канар-чоң кап, шамал-чырак, борук-майда

камыш, чогойно-тикенек, апже-эже, чермий-чыптама, герден-чоң чыны ж.б.

д) **Ичкиликтер боюнча:** агыл-малкана, чангүлөк-канаттуунун аты, шоро-өсүмдүктөрдүн бир түрү, далк-дат, сыра-түк, сарал-танда, турук-тургун жер ж.б. Диалектилик жана говордук сөздөр жалпы элдик тилдин лексикалык тарыхый категориясы болуп эсептелет. [5.3136].

Жыйынтыктап айтканда, аймактык диалектилер же диалектилик белгилердин аймак боюнча таралышы ошол аймактагы коомдун социалдык-экономикалык жана саясий тарыхы менен шартталган. Ошол себептен диалектилик өзгөчөлүктөр канчалык даражада кезиксе да, адабий тил жалпы элдик тилдин жогорку түрү катары эсептелет. Андыктан студенттерди адабий тилде сүйлөөгө биринчи кезекте мугалимдердин таасири чоң. Себеби бул орчундуу милдетти орундатуу үчүн биринчи кезекте мугалим кыргыз диалектологиясы менен толук тааныш болуш керек, анткени адабий тилге караганда эскинин калдыгы болуп эсептелген диалектизмди тез арада жоюу үчүн ал (диалектизм) студенттердин речинде кандай формаларда учура-рын билмейинче мугалим өз ишинде ийгиликтүү жетише албайт. Айрыкча райондордогу мектептерде окуучулардын речинде диалектизм өтө күчтүү, адабий тилдин орфоэпиялык нормалары толук өздөштүрө элек. Мына ошол себептен айыл кыштак, мектептеринде окутуучу мугалимдер ошол жердеги окуучулардын речиндеги диалектизмди, адабий тилдин нормасынын бузулушун тезирээк байкап, сүйлөө маданиятын окуучуларга адабий тилде сүйлөгөнгө үйрөтсөк. Мында ар бир балага индивидуалдык (жекече) мамиле кылуу талап кылынат. Себеби ар бир студенттин речиндеги өзгөчөлүк ар башка говорго мүнөздүү болушу мүмкүн. Алсак, Мисалы: жазма иштеринен алганда (диктант, сочинение, контролдук иш ж.б.) учурашы мүмкүн. Ошондуктан окуучулардын же болбосо студенттердин оозеки жана жазма кебиндеги диалектилик калдыкты тез жоюу, аларды адабий тилдин нормаларында сүйлөөгө үйрөтүү бул мугалимдердин негизги милдеттеринен болуп эсептелет. Ошондуктан дүйнөдө тилсиз эл болгон эмес жана болбойт да, андыктан оозеки сүйлөөдө жазууда болсун адабий тилдин ролу чоң.

Адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. Б., 1998.
2. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. «Мектеп» басмасы. Ф., 1971.
3. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф., 1985.
4. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. «Мектеп» басмасы. Ф., 1971.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 1-том, «Илим» басмасы, Ф., 1976.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., 1997.
7. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Б., 1998.
8. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. Б., 1996.